

מגנזי אירופה

כרך ראשון

ההדיר והוסיף מבואות

שמחה עמנואל

הוצאת מקיצי נרדמים

ירושלים תשע"ה

המהדורה

<ע"א, טור א>

<בראשית ט, י>

[[ובכל חית]]

הארץ אתכם מכל יוצאי התבה, כשמועו. ¹⁴ לכל חנית הארץ, אלו תולדותיהם. <יא> פס'. והקמתי את [בר]ית', שאגזור עכשיו ואקיים לעולם. אתכם, את כולכם]. ולא יכרת כל בשר עוד ממי המבול, לא שכרת ב[ר]ית' שלא יכרות אחד מכל בשר, אלא לא יכרת כל בשר [ת] יחד. ולא יהיה עוד מבול לשחת הארץ, זהו ¹⁵ שנ' [נ'] לא לא שבועה. <יב> פס'. ויאמר אלהים זאת [א]ות הברית, פירש לו (האופ') ¹⁶ יש אות לזמן מרובה, כ[ג]ון הקשת וכל דומה לו, ויש לו אות לשעה, כגון [מ]ה אות כי אעלה בית י"י, ¹⁷ וג' אותות של משה ה[נ]דם והצרעת והנחש, וכל דומ' להן. אשר אני נתן ביני וביניכם, בין מדת הדין שלי בין מדת הדין שלכם. ובין כל נפש ¹⁸ אשר אתכם, בזכותכם. לדרת עולם, לדרת חס' ב' ווין, להוציא מן הכלל שני דורות, דור של חזקיהו מלך יהודה ודורו של ר' שמע' בן יוחי ¹⁹ שלא נראתה קשת בימיהם, שמרוב זכותן לא היו צריכין לאות ברית, (ודבר) (וזכר) לדבר שבתות וימים טובים שאינן צריכין לתפילין שהן עצמן אות ואינן צריכין לאות. ²⁰ <יג> פס'. את קשתי נתתי, לשו' עבר,

14 מילה זו שכיחה בלשוננו של ר' מנחם; ראה בן שלום, שכל טוב, עמ' לו-לז.

15 ייתכן שיש לקרוא: והן. וראה בבלי שבועות לו ע"א: 'אמר רבי אלעזר לאו שבועה הן שבועה, בשלמא לאו שבועה דכתיב ולא יהיה עוד המים למבול וכתיב כי מי נח זאת לי אשר נשבעתי [...] אמר רבא והוא דאמר לאו לאו תרי זימני [...] דכתיב ולא יכרת כל בשר עוד ממי המבול ולא יהיה עוד המים למבול'.

16 מילה זו נמחקה כנראה בידי הסופר. והשווה לקח טוב, כאן, עמ' 47: 'זאת אות הברית, יש אות לזמן מרובה ויש אות לפי שעה'; שם, שמות ג, יב (עמ' 18): 'וזה לך האות, האות עד זמן, שנא' למחר יהיה האות הזה, מה אות כי אעלה בית ה', שאל לך אות וגו' הנה העלמה הרה. כל אות לזמן הוא, ואינו אלא למי שמדבר אליו ולא לאדם אחר. המופת לאלתר הוא, שנאמר תנו לכם מופת ואמרת אל אהרן, והוא לאלתר'; שכל טוב, שמות שם (עמ' 22-23).

17 ישעיהו לח, כב.

18 צ"ל: נפש החיה.

19 על פי בראשית רבה, לה, ב, עמ' 328.

20 ראה מכילתא, פסחא, פרשה יז, עמ' 69; שכל טוב, שמות יג, י, עמ' 155-156.

והיתה, לשו' עתיד, וכן הן מדוברין ונתאמין,²¹ את קשתי דרכתי בענן קשה ונתתי אותו סניף למידת הדין והבאתי את מי המבול, והיתה מעתה לאות ברית ביני ובין הארץ. <יד> פס'. והיה בענני ענן על הארץ, שהוא שעת הסכנה שהגשם בא לירד. ונראתה הקשת בענן, מלמד שאין השטן מקטרג אלא בשעת הסכנה.²² <טו> פס'. וזכרתי את בריתי[[] אשר ביני וביניכם ובין כל נפש חיה בכל בשר ולא יהיה עוד המים, יכול היה לומר מים, ומה ת"ל המים, המים כאותו שהחמו]
 [רי אלא לא יהו מתעבין למבול לכלות העולם. לשח'
 כל בשר, יחד. <טז> פס'. והיתה הקשת, מוטה
]²³

<טור ב>

ליצוריו ומהו מברך ברוך זוכר הברית נאמן בברית וקיים במאמרו.²⁴ וכשם שלא ראתה חמה את פיג' של קשת²⁵ כך אין הקשת נראתה אלא ביום קודם שקיעת החמה. ואינה נראית אלא בענן. ועיקר מראיתה] כעששית מפורסה דמות תכלת שדומ' לים²⁶ שהיא] לעולם שאינו כלה עוד במים וסביבות] ת הרבה דמות חשמל שהו' דמות אש] דמות ברק הוא דמות כרכוב דמות אש] היא לבנונית דמות גחלת שהיא אדומה. להוד[יע] נפלאותיו של בורא עולם שהוא חותם

21 'מדובר' בלשונו של ר' מנחם פירושו תואם, ויש כאן אפוא כפל לשון. על שימושו המרובה של ר' מנחם במילה 'הדביר' ובצורותיה השונות ראה בן שלום, שכל טוב, עמ' כח; ולהלן, פרק חמישי, הערה 30.

22 על פי לקח טוב, עמ' 48. הדרשה מובאת גם בספר פענח רזא לפסוק זה (דף י ע"א) בשם 'טוב' (כך גם בפענח רזא, כ"י אוקספורד, בודלי Opp. Add. Qu. 103 [נויבאואר 2344], דף 19א) – ספק לקח טוב, ספק שכל טוב.

23 חסרות בערך 15 שורות.

24 מדרש תנחומא (בובר), נח ז.

25 בבלי ראש השנה כג ע"ב: 'מעולם לא ראתה חמה פגימתה של לבנה ולא פגימתה של קשת'.

26 בבלי סוטה יז ע"א: 'שהתכלת דומה לים'.

כמה חותמות במראית אחד, ואין המים מכבין
 מראית האש [] האות שיהו להם ביטחון לידאג.
 ולעולם אינה נ[ראית] דרוכה אלא מוטה. ולמה נתן
 הק' אות לעיני הבריות במראית קשת ולא במראית
 עניין אחר, להודיע לבאי עולם כי דור המבול בקשת
 חטאו שנ' ²⁷ כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ,
 ודומ' לדבר ותשב באיתן קשתו, ²⁸ זו אמה המתקשית
 להרהור ערוה, לפיכך דנם הק' במידת קשת, שאין
 לך מלחמה בעולם קשה מקשת שנ' ²⁹ ידך בעורף אויבי',
 זו מלחמת קשת, וכת' ³⁰ ויאמר ללמד (ל) בני יהוד' קשת
 וכת' ³¹ כי דרכתי לי יהודה קשת מלאתי אפרים
 ועוררתי בניך ציון על בניך יון וכת' ³² קשת גיבורים
 חתים. וזה מן הדברים הנופלין בלשונן, קשת קשה.
 ודומ' לו קשת רוח, ³³ ועברתם כי קשתה, ³⁴ וכעניין נחש
 נחשת, ³⁵ ללמדך מפעלות אלהים חיים, שבמדה מודדין
 (מודדין) בה מודד להן. ³⁶ וכן בפרעה וחילו כמפורש
 בעניין, ³⁷ אלא שעל הים החליף מראית מדת דינו בענן
 ממש ³⁸ ומראית מדת הרחמי' החליף למראית מלאך
 שנ' ³⁹ ויס[ע מלאך ה]אלהי' ההלך לפני מחנה [] מדת
 הרחמ' ש[] ניהם כדי שיאבדו על צרה העובר

27 בראשית ו, יב.

28 שם מט, כד.

29 שם ח. והשווה לקח טוב, דברים לג, ז, עמ' 127: 'ידיו רב לו, כענין שאמר יעקב אבינו יהודה אתה יודוך אחיך ידך בעורף אויביך. ידיו רב לו, זו קשת, וכן הוא אומר ויאמר ללמד בני יהודה קשת הנה כתובה (בספר) [על ספר] הישר'.

30 שמואל ב א, יח.

31 זכריה ט, יג.

32 שמואל א ב, ד.

33 שם א, טו.

34 בראשית מט, ז.

35 במדבר כא, ט.

36 משנה סוטה א, ז-ט.

37 מכילתא, שירה, פרשה ד, עמ' 131-132.

38 על שימוש של ר' מנחם במילה 'ממש' ועל משמעויותיה ראה בן שלום, שכל טוב, עמ' כט-לב.

39 שמות יד, יט.

בים ש] [זה פסלו של מיכה ויסע ע'40*
] 41[

<ע"ב, טור א>

<יח> שה חוס 42 וראייה לדבר הקדרים מני קרח 43 מתרגמינן
דשחמיין מן צינתא. ויפת, הוא יפה בעורו ובניו יפין,
והוא היה הבכור. וחם הוא אבי כנען, מה ראה ליחסו
קטון בניו כינה לו שם לווי לגנאי כלו' אבי הפחת אבי
השיפחות 44 לפי ש] [הוא
צריך לפרש מעשה מש] [וחם הוא כנען.
<יט> פס'. שלשה אלה בני נח] [לה ומאלה,
ללמדך שלא היו לו בנים זולתי אלה. [נפצ] כל הארץ,
נפצה לשון פירוד 45 כדגם גדולה [דנפצה] עובריה
וממלאה הארץ. 46 <כ> פס'. [ויחל נח] [פחלל ונעשה
חולין שהיה לו לה] [הקודש
ולעמוד לפניו כדרך הנביאן] [ב'עלי מלאכה,
אלא חילל עצמו להיות איש ה[אדמה] לפיכך אין בו
תוחלת. וכן אתה מוצא בקין] [כשדרשנו. 47

40 השווה שכל טוב, שם (עמ' 181): 'ויסע מלאך האלהים, זה שדרשתי בפרשת הקשת שהיתה מידת הדין מתוחה כנגד מחנה ישראל לפנייהם כדי שלא יעבורו אלא יאבדו מפני פסלו של מיכה שהי' עובר עמהם, שנא' ועבר בים צרה (זכריה י, יא), ומדת הדין ובימתה ומקטרגית היתה בענן, וזה שאמר הכתוב (עריך) [עריה] תעור קשתך (חבקוק ג, ט), כלומר בעת שרכבת על סוסך כנגד סוס פרעה ורכבו מרכבותיך נראו להיות ישועה לישראל מיד מצרים'.
41 חסרות בערך 15 שורות.

42 בראשית ל, לב. הדברים האמורים כאן הם חלק מדרשה על שמו של חם (על דרכו של ר' מנחם לדרוש את שמותיהם של אישי התנ"ך ראה בן שלום, שכל טוב, עמ' מא-מג. וראה גם להלן, הערה 71); ולהלן, פרק חמישי, ליד הערה 21 ואילך.

43 איוב ו, טז, ובתרגום שם. והשווה ספר הערוך, ערך שחם: 'וי"א שחום – שחור, הקודרים מני קרח תרג' דשחמיין מן צנתא עליהון אתחייל תלגא' (התרגום לספר איוב מצוטט לראשונה בספר הערוך, שנתחבר באיטליה כשנות דור קודם לספר שכל טוב. ראה ר' ויס, התרגום הארמי לספר איוב, תל אביב תשל"ט, עמ' 57-59. על שימושו של ר' מנחם בתרגום לאיוב ראה במבואו של בובר, עמ' XXVII).

44 על פי לקח טוב, עמ' 48: 'והוא אבי של שפחות'.

45 אפשר גם לקרוא: פיזור.

46 על פי בראשית רבה, לו, ב, עמ' 336: 'ומאלה נפצה כל הארץ – לדגה גדולה דנפצת (=שהפיצה) עובריה ומלאת ארעא'; לקח טוב, עמ' 48.

47 כמו שדרשנו.

וכן ויחל מאד מהמורים⁴⁸ שנאמ' [בשאל] לשון חולין, שבתחילה היתה אימתו מוטלת [על] פלשתים וכשנא' לו וי"י סר מעליך ויהי ערך⁴⁹ נעשה [חולין] לפניהם, שנ' מהמורים, ממה שסייע הק' את המורים לירות לו חצים. ולפיכך ויחל נח ויחל דשאל שניהן החי"ת ננקדת בסגול להסבירו ללשו' חול, אבל ויחל עוד שבעת ימים⁵⁰ ננקדת בצר"י להסבירו לשו' המתנה. איש האדמה, על שם שהיה עובד אדמה, שכן קורין ברגר בו דגריטא.⁵¹ ויטע כרם, היה לו ליטע דבר של תקנ' יחור אחד או גרופית אחת, אלא נטע כרם,⁵² דבר של קלקלה שממנו השקתה חוה לאדם וחטא ליוצרו. והיה יכול לומ' ויטע גפן, אלא לקח את הזמורה וחתכה לחמש ונטעו שתיים כנגד שתיים ואחת יוצאה זנב שבכך קרוי כרם.⁵³ ומהיכן הביאה, א"ר אבא בר כהנא⁵⁴ שתי זמורות הכניס בתבה, אחת [שתי זמורות הפילין, זש"ה⁵⁵ ואתה קח [לך מכל מ]אכל אשר יאכל. <כא> פס'. וישת מן היין ונישכר [שתה בלא

48 שמואל א לא, ג.

49 שם כח, טז.

50 בראשית ח, י (ושם יב). אך לפי המקובל היום הניקוד הוא בסגול. בדקתי את שלושת כתבי היד האיטלקיים הקדומים ביותר של התורה. קשה להבחין בצילומים בין סגול לציירה, אך כפי הנראה בשלושת כתבי היד מנוקדים שלושת המופעים של המילה (בראשית ח, י; שם יב; שם ט, כ) בסגול, ושלא כדבריו של ר' מנחם. שלושת כתבי היד (על פי קביעתה של א' קולודני, 'התורה במצחפים ובתיקוני סופרים איטלקיים בתקופת ימי הביניים: נוסח פרשיות פתוחות וסתומות וצורות השירות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ח) הם: וטיקן, Urb. 2 ebr. (משנת 1100 בערך; ראה ריצ'לר ובית-אריה, קטלוג וטיקן, עמ' 600), דף 5א ודף 5ב; לונדון, הספרייה הבריטית Harley 5710 (מרגליות 54), דפים 5א, 5ב ו-6א; פרמה, Parm. 2007 (מאה שלוש עשרה, ואולי מוקדם יותר; ראה: ריצ'לר ובית-אריה, קטלוג פרמה, עמ' 12, מס' 41), דף 12א ודף 13ב.

51 על פי בראשית רבה, לו, ב, עמ' 337: 'איש האדמה – בורגר לשם בורגרותה'. המדרש מובא גם בספר הערוך, ערך ברגר, שמוסיף: 'פי', נקרא איש האדמה על שם שעובד את האדמה'.

52 בראשית רבה, לו, ג, עמ' 337.

53 משנה כלאים ד, ו.

54 בראשית רבה, לו, ג, עמ' 337: 'אמר ר' אבא בר כהנא הכניס עמו זמורות לנטיעות, יחורים לתאינים, גרופיות לזתים'; שם, לא, יד, עמ' 287: 'אמר ר' אבא בר כהנא הכניס זמורות לפילים, חצובה לצבאים, זכוכית לנעמיות'.

55 בראשית ו, כא.

[מדה ונתבזה⁵⁶

57]

<טור ב>

[] [מצטער] באו בדעת וכיסוהו
 וה [] כי לא קילל את חם כלל אלא קלל את
 כנען [ש] [הו וכן] את אשר עשה לו בנו הקטן
 בננו של חם הקטן לבניו שנ'58 כוש ומצרים ופוט וכנען. ומה
 שאמ' בנו הקטן, בנו של אותו האיש []
 הו [] זה חם אבי כנען.59 <כג> פס'. ויקח שם ויפת,
 היה לו לומ' ויפת בשבא בנחת הו', ולמה היא פתוחה,
 מלמד ששם היה עיקר הלקיחה.60 וישימו על שכם שניהם,
 שניהם הושוו בכיסוי. וילכו אחורנית, ושמו ידיהם]
 על פניהם. ויכסו את ערות אביהם ופניהם אחורנית,
 ב' פעמ' נאמ' אחורנית, אחת בהליכה ואחת בחזירה,
 כשם שבהליכה לא ראו, כך בחזירה לא ראו, ועליהם
 הו[א] אומ'61 ועוצם עיניו מראות ברע. ושילם הק' שכרם
 כ[מו ש] נכתב במדר' רבותי'.62 <כד> פס'. ויקץ נח מיינו, עי[קר]
 וייקץ לשו' פירוק ופירוד, ודומ' לדבר וקצותה
 את כפה,63 וגם בלשו' רבות' מוקצה הוא דבר שמפורד

56 השווה לקח טוב, עמ' 49: 'וישת מן היין וישכר – שתה שלא במדה ונתבזה'.

57 חסרות בערך 15 שורות.

58 בראשית י', ו.

59 השווה פירושו של ר' יוסף קרא המובא בספר פענח רזא, כאן (דף י' ע"ב): 'וידע את אשר עשה לו בנו הקטן, פי' כנען [...]. הוא הקטן שבבני חם כדכתיב ובני חם כוש ומצרים ופוט וכנען [...]. ארור כנען וגו', ואת חם לא קילל, לפי שלא חטא כל כך ככנען, אבל מ"מ לא ברכו כשם ויפת, כיון שלא נפנה לכסותו כמוהם. ר' יוסף קרא' (בפענח רזא, כ"י אוקספורד 2344, דף 219: 'וידע את אשר עשה לו בנו הקטן, מי בנו הקטן, וא"ת חם, והלא לעולם אמצעי במניין ואפי' למניין תולדותיו שר(י) גילין למנות הצעיר כצעירתו, אלא זה כנען בן חם שהוא קטן שבאחיו שנאמ' ופוט וכנען, וזהו בנו הקטן, בן האיש הנזכר למעלה דהיינו חם. וא"ת כיון שחם לא חטא אמאי לא בירכו נח כמו שברך שם ויפת, וי"ל לפי שלא נהג בו כבוד לכסותו כמו אחיו. כך פי' ה"ר יוסף קרא'.

60 השווה לקח טוב, עמ' 49: 'מלמד ששם היה העיקר הלקיחה'. המשך ביאור הפסוק מבוסס אף הוא על לקח טוב, שם.

61 ישעיהו לג, טו.

62 בראשית רבה, לו, ו, עמ' 339; לקח טוב, עמ' 49-50.

63 דברים כה, יב. על הלשון 'עיקר' X לשון Y אצל ר' מנחם ראה להלן פרק חמישי, ליד הערה 26.

ועומד בקצה אחד שאין דעת בעליו עליו, כך זה
 וייקץ, פירקו יינו⁶⁴ ונפרד ממנו. וכן הוא אומ' בחנה הסנירי
 את יינך מעליך,⁶⁵ וכן כי הקצת תנומה, שנדדה שנתו
 ונעדר האיש ממנה. וידע, בחלום] וכן אתה
 מוצא באדם באומרו זה הפעם עצם מעצמי⁶⁶ שראה
 אותה בחלום. את אשר עשה לו בנו הקטן, קטן בזכו'
 שלא שמר מצות כבוד. קטן ביחס, שפסל בנו לעבד.⁶⁷
 ו[דומה] לדבר כי מזבח הנחש' אשר לפני י"י קטן מהכיל⁶⁸
 [לפי שח] גדול הוא משם. וראיתי במדרש ר' אליעזר
 בן הורקנוס⁶⁹ כי קשר לו חוט בערוותו ומשך וסירסו.
 <כה> פס'. ויאמר [ארור] כנען, כי לא היה יכול לקלל את
 חם לפי שבירך הק' את נח ואת בניו בצאתם מן
 התיבה [ואין קללה] חלה במקום ברכת הק'.⁷⁰ [א']
 לו שמך גרם לך שתהא כנוע⁷¹ ומשתעבד לאחיך.
 עבד עבדי', כלומ' דור אחר דור לא יהא לו חירנות⁷²
]⁷³

- 64 בראשית רבה, לו, ז, עמ' 340; לקח טוב, עמ' 50.
 65 שמואל א, יד.
 66 בראשית ב, כג.
 67 השווה לקח טוב, עמ' 50: 'קטן בדעת וקטן ביחס, שפסל את בניו להיותם עבדים'.
 68 מלכים א, ח, סד. על פי בראשית רבה, לו, ז, עמ' 340. על שימושו של ר' מנחם בלשון 'דומה
 לדבר [פסוק X] ראה להלן פרק חמישי, ליד הערה 31.
 69 פרקי רבי אליעזר, סוף פרק כג. של שימושו של ר' מנחם במדרש זה ראה במבואו של בובר,
 עמ' XXIX. על ייחוסו של המדרש לר' אליעזר בן הורקנוס ראה צונץ, הדרשות בישראל, עמ'
 134, 136, ובהערות; טרייטל, פרקי דר' אליעזר, עמ' 9-12.
 70 על פי בראשית רבה, לו, ז, עמ' 340-341; לקח טוב, עמ' 50.
 71 מלשון כנען. והשווה לעיל, הערה 42.
 72 השווה לקח טוב, עמ' 50: 'עבד עבדים' – שלא להשתחרר, דכתיב לעולם בהם תעבודו'.
 73 חסרות בערך 15 שורות.